

Teknik, kommunikation och makt

Artikel för antologi redigerad av Martin Kylhammar och J-F Battail (På väg mot en kommunikativ demokrati, 2003, Carlsson Bokförlag)

Om arvet

Sedan jag kom överens med redaktörerna om att skriva den här artikeln har jag tänkt på den många gånger. Och varje gång har det i mitt medvetande dykt upp begrepp sådana som:

Arbete
Kapital
Profit
Klass
Produktionsmedel

Jag är inte marxist och är troligen inte heller mer än de flesta influerad av marxismens språkbruk. (Praktiskt taget alla i min generation är mentalt formaterade av marxistiska kategorier, inte minst de som avvisar socialism och marxism på politiska grunder. Men det är en annan historia.) Jag är också intensivt medveten om att många – men inte riktigt alla! – är övertygade om att en användbar förståelse av ”informationssamhället” kräver andra begrepp och kategorier än de som förknippas med ”industrisamhället”.

Varför studsar jag då gång på gång tillbaka till industrisamhällets begrepp för makt och omakt? Givetvis kan det bero på en livslång tillvänjning, för att inte säga indoktrinering. Eller kan det bero på intellektuell lättja: eftersom det är för ansträngande att uppfinna bra nya begrepp så får det nya samhällets maktfrågor tvingas ner på det gamlas maktteoretiska prokrustesbädd?

Förklaringen ligger, tror jag, på ett annat plan. Att *villkoren* för det offentliga samtalet har förändrats är ostridigt. Har *innehållet* i det förändrats i samma grad eller nästan inte alls? Relationen mellan det samhälle vi påstås lämna och det vi anser oss på väg in i är aningen mer komplicerad än det först kan se ut. Tre teser om detta tänker jag därför ta med mig in i diskussionen om makten och omakten i den nya teknikens samhälle.

- En samhällstyp (”industrisamhället”) *ersätts* aldrig av en annan (”informationssamhället”). Det äldre samhället finns kvar som en del av det nya. Dess dynamik kan ha upphört eller skymts av det nyas, men det är inte nödvändigtvis mindre viktigt eller beaktansvärt för det. Jordbrukssamhället *ersättes* inte av industrisamhället. (Kan man inte också säga att vi fortfarande har spår av ett jägar- och samlarsamhälle?) Maktfrågan i kommunikationens samhälle kan därför inte frikopplas från industrisamhällets maktfrågor.

- Kommunikation framställs, på goda grunder, som det nya samhällets nyckelbegrepp. Men kommunikation *handlar* alltid om något. Det är bara extremister och några vetenskapliga provokatörer som hävdar att kommunikation är "allt". Samtalet, seminariekulturen, consensus eller dissensus, "diskursen" eller vad vi väljer att kalla dem, har nästan alltid ett *innehåll* utanför sig självt. Detta innehåll har under alla tider till stor del handlat om materiella förhållanden: ekonomin och dess fördelning, vardagsteknik och komfort, krig och försoning, resor och byggnader. Så kommer det givetvis att vara i framtiden också. Kommunikativ makt är därför kopplad till materiell makt. Den gäller förfogandet över andra resurser än de kommunikativa. Detta *maktens slutsteg* är det oklokt att glömma bort.
- Vi har ett drygt sekel av energisk allmän och vetenskaplig diskussion av olika maktfrågor bakom oss. Det vore dumt att göra sig av med detta intellektuella arv av kritik och analys – med den ganska fadda motiveringen att vi nu lever i ett annat samhälle. I själva verket var många av de tidiga berättelserna om informationssamhället häpnadsväckande och chockerande naiva vad gäller maktfrågor. (Det gäller både vetenskapligt baserade utopier och politiska program.) Man borde känt igen, tycker jag, att några av de mest frekventa maktstrategierna från 1900-talet repertoar kom till användning just i lanserandet av informationssamhället och dess teknik. Den allra vanligaste maktstrategin är ju att hävda att det inte finns några intressekonflikter och därför ingen makt.

I början och mitten av 1800-talet var det i produktionen, i kampen med naturen, som man sökte grundvalen för förändringen av samhället. Varken Marx eller marxisterna behövde argumentera för denna del sin teoribyggnad, av det enkla skälet att det fysiska arbetet var så iögonfallande självklart som grundval för samhällsförståelsen (Poster 1984, Söderqvist 1988). Lika självklart kan det synas i dag att kommunikationen är fundamentet: explosionen av kommunikationstekniker, dess hastigheter och andra prestationer, reklamen, medias dominans, pratet i mobiltelefoner och det uppenbara faktum att de flesta av oss får lön för att tala eller skriva, inte för att "göra" något.

Vad jag vill säga att positionen "allt är kommunikation" inte är självklar, liksom den renodlade "produktions"-logiken inte heller var det, ens under tidigt 1800-tal. Det visade sig att den snart nog behövde kompletteras med analyser av falskt och äkta medvetande, kulturell överbyggnad och annat material från den kommunikativa sfären. Men även detta är en annan historia.

Anteckningar om makten och det nya samhället

Gammal makt i nya kläder?

En maktrelation karaktäriseras av att någon har möjlighet att genomdriva sin vilja gentemot någon annan. (Max Weber)

Makt är förmågan att förverkliga sina intressen (Gudmund Hernes)

Dessa är två av de, ganska många möjliga, definitionerna av makt (Petersson 1993). Klassikern Webers nyckelord är "genomdriva" vilket är träffande i de flesta fall, men förvisar de ofta tysta och obevekliga *makstrukturerna* till resonemangets periferi. Gudmund Hernes – forskare, politiker och tongivande i den norska maktutredningen på 1980-talet – betonar "intressen" vilket jag finner centralt för fortsättningen.

Det är både naturligt och viktigt att ställa maktfrågor nu, i en fas då vi anser oss vara på väg in en ny era. Man kanske måste närmandet till informationssamhället, det post-moderna eller det virtuella samhället förbli svalt och överabstrakt så länge inte makten visat sig i sin råa och nakna konkretion? Man kan möjligen dra den lärdomen av 1900-talet att det inte är förrän makt och omakt översatts till sociala rörelser och konkreta sociala konflikter som "makten" som begrepp har väckts upp ur abstraktionens törnrosasömn. Det är dock inget bra skäl att avstå från att tänka, och tänka nu.

Ett nytt samhälle – kampen om framtiden

Det försök till nytänkande som nu pågår speglar övergången från ett industriellt till ett efterindustriellt samhälle. Det medför nya sätt att betrakta planering, administration, beslutsfattande, opinionsbildning, politik och demokrati. (Petersson 1993)

Så sant. Och detta kunde vara citerat direkt ur t ex Daniel Bells portalarbete *The Coming of Post-Industrial Society* (Bell 1973). Men vi måste notera, redan i början av denna betraktelse, att själva benämningen och karaktäriseringen av detta samhälle är *en form av maktutövning*.

Redaktörerna för denna bok väljer att betona *Kommunikation* och *Kunskap*. De dristar sig till och med att tala om *Kommunikationssamhället* (Kylhammar och Battail, 2003). De har därmed, vilket jag finner både oundvikligt och nödvändigt, givit sig in i en kamp om framtiden. De deltar i det som Johan Galtung benämnt "koloniseringen av denna okända kontinent, framtiden". Först och tydligast i Sverige har humanisten och humanekologen Emin Tengström argumenterat för att bruket av "informationssamhället" har en klar avsikt: genom denna *myt* kan intressen som hänger samman med ny teknik, nya affärsmöjligheter och karriärer anhängiggöra sin sak. Termen har "skapats av intressen i syfte att underlätta identifieringen av egna strategier inför framtiden" (Tengström 1987). Vetenskapshistorikern Thomas Söderqvist har också hävdats att det pågår en kamp om framtiden, delvis på det begreppsliga planet. Det faktum att informationssamhället blivit så allmänt accepterat betraktar han som en framgång inom ett jättelikt

aktörsnät. Termen tenderar bland annat att dölja att det växer fram nya klassklyftor: vissa grupper kommer att halka efter och tryckas ner, och bli underklass. Ett överslätande språkbruk kan fördröja analysen av maktförhållanden i det ”nya” samhället (Söderqvist 1988).

Denna kritiska hållning till ”informationssamhället” och närallgande begrepp har fångats upp och förts vidare av andra forskare, mestadels som en del av en allmän hållning till frågan. Mera sällan görs den till huvudpunkt eller blir föremål för egna undersökningar. Några undantag finns, och jag nämner några från min egen forskningsmiljö: tema Teknik och social förändring. Ann-Marie Laginder visar hur statliga utredningar använder olika benämningar för det framtida samhället och – delvis omedvetet – låter sig styras av sådana framtidsbilder (Laginder 1989) Magnus Johansson noterar i sin avhandling att ett laddat, retoriskt språkbruk har omgivit datorerna och informationstekniken från 1940-talet och framåt, med det klara syftet att visa på deras ”världsbildande” och framtidsformande natur (Johansson 1997). Tendensen tycks växa i styrka och kulminera med Bildt-regeringens IT-kommission och skriften ”Vingar åt människans förmåga” (1994) . I en brett och polemiskt upplagd betraktelse väljer en grupp författare (Johansson, Nissen, Stureson 1998) att kalla denna särskilda glorifiering av det nya samhället och dess heroiska teknik för *IT-ism*.

Ett intressant inlägg i den pågående bataljen om hur framtiden skall benämnas kan iakttagas i regeringens budgetproposition 1987 (prop 1986/87, bil 10). I portalavsnittet om utbildning och forskning säger utbildningsministern att *kunskapssamhälle* är en lämpligare term att använda än *informationssamhälle*. Detta motiveras så att det i grunden är viktigare med kunskap än med information, och att kunskap ”uppstår först i det ögonblick då människor tillgodogör sig och bearbetar information och fakta”. ”Kunskapssamhället vill stärka den enskildes möjligheter att själv pröva och värdera olika alternativ.” Det är klokt sagt.

Det vore dock en aning naivt att tolka detta enbart som en allmänskulturell iakttagelse: som ett inspel till en föredömlig seminariekultur i utbildningsutskottet och inom departementets underställda myndigheter. Det måste också läsas som ett led i en mycket konkret maktkamp. *Informationssamhället* pekar mot teknik och industri, därmed för statliga pengar till industristöd, teknikforskning, datorspridning, ny infrastruktur, datorisering av statlig verksamhet mm. *Kunskapssamhället* däremot leder tankarna till skola, universitet och högskolor, bibliotek och kultur. Kort sagt: att främja *kunskapssamhället* stämmer överens med utbildningsdepartementets objektiva intressen, medan *informationssamhället* på motsvarande sätt stödjer industri- eller näringsdepartementets.

Till frågan om svansen och hunden: teknik och kommunikation

Hos vissa författare betonas kommunikationen till den grad att man får intrycket att makten över kommunikationen är själva Makten. Hos andra

renodlas i stället den omvända tanken: att kommunikationen avbildar (återger) vissa maktrelationer – det underförstås då att dessa har uppstått på andra grunder än kommunikativa. Jag anser inte att man med intellektuellt gott samvete kan förvälja någon av dessa hållningar. I själva verket måste man hålla öppet vilken roll som kommunikationen har i relation till andra maktens instrument, t ex pengar. I det längsta delavsnittet i artikeln för jag ett resonemang där det nya samhället, inklusive den nya tekniken, visserligen är viktiga men relativt väl ryms i en konventionell begreppsram för makt och inflytande.

Eftersom jag förhåller mig skeptisk till "X-samhällen" på den grunden att de så lätt kan urarta till retoriska etiketter finner jag det bättre att hålla mig till den nya *tekniken*. Den består av bl a datorer, telesystem och television. En första konvergens (data och tele) har vi haft, och den födde termen IT som sedan blev IKT (informations- och kommunikationsteknik). En andra konvergens (då televisionen ansluter sig) är vi mitt uppe i. Inte heller tekniken – hur "objektiv" vi än lärt oss att betrakta den – går fri från retoriska överlagringar (Johansson 1997). Men den ger ändå en något mer hållfast utgångspunkt för vad som är "nytt" i det nya. Med dess hjälp kan vi i någon mån hålla emot de övertalande överslängarna. En bra inställning kan sammanfattas i det motto som gavs åt IT i en nystartad lärarutbildning (Norrköping 1997): "Vi eftersträvar en hög IT-nivå och en låg IT-profil." Grundtanken att tekniken skall underordnas innehållet eller ändamålet är berömvärd, men svår eller omöjlig att upprätthålla fullt ut. Om det hade gått, skulle det inte heller funnits skäl att skriva denna artikel.

Produktionen, marknaden och sinnena

Teknikens genomslag i fördelningen av makt och upprättandet av maktförhållanden är huvudsakligen indirekt. En av de två faktorer som tidigast kom att diskuteras i Sverige var "hur kommer datorerna att påverka jobben" alltså frågan om den nya tekniken och produktionen. (Den andra frågan var personlig integritet i dataåldern.) Jag ägnar ett relativt långt avsnitt åt makten över produktionen och hur dess förändring påverkar förutsättningarna för en kommunikativ demokrati.

Om den ena polen är produktion måste väl den andra vara konsumtion? Men här blir det betydligt krångligare, redan begreppsmässigt. Kunskap eller information som input till *produktionsprocesser* är en sak. Det är huvudpunkten i nästa huvudavsnitt, där det tydligaste inslaget är Peter Druckers tes att vi lever i ett post-kapitalistiskt samhälle (Drucker 1993). Smarta inputs kan resultera i mycket triviala produkter – men också tvärt om. Naomi Klein citerar en ung arbeterska i Manila på Filippinerna som tillverkar avancerad hi-tech för IBM. Javisst, säger hon, vi kan tillverka skivminnen i det här landet, men vi kan inte använda datorer (Klein 2000 p xvii). Konstruktionen av datorkomponenten kräver kunskap (som finns hos IBM i USA) och den färdiga produkten är "smart" – men för själva produktionen krävs nästan ingen kunskap (däremot friska ögon och känsliga fingrar).

Produkternas och konsumtionens relation till information och kunskap är helt väsensskild från informationens roll i produktionen. Det är här som flera av "informationssamhällets" uppmärksammade och omskrivna kulturella och etiska huvudfrågor dyker upp. Tre grupper av frågor anmäler sig:

- konsumtionen – även av "dumma" varor som joggingskor eller jeans – tilldelas en betydelse som går långt utöver den praktiska nyttan. *Varans kulturella laddning* åstadkoms genom reklam, "branding" och andra former av kulturell påverkan. Litteraturen om detta till exempel inom marknadsföring är jättelik, och även den kritiska litteraturen växer. Teoretiskt tongivande i kritiken är bland annat den franske kultursociologen Pierre Bourdieu (t ex Bourdieu 1984). Bästseljaren under senare år på det kritiska temat är den journalistiska boken *No Logo* (Klein 2000)
- många varor i dag är *kommunikationsartefakter*: föremål med vilkas hjälp kommunicerandet sker. Datorn, eller kanske snarare dess hjärta datachipset, är den centrala tekniken. Internet har slutgiltigt befordrat datorn från skriv- och räknemaskin till kommunikationsapparat. Hit hör också massspridda produkter som radio- och TV-mottagare liksom fasta och mobila telefoner
- många "varor" är i sig uttryckligen informationsbärande, "databaser" (böcker, filmer, dataprogram, CD-ROM...). Här noterar man snabbt att den traditionella gränsen mellan "vara" och "tjänst" (som gått att upprätthålla sedan Adam Smiths tid) nu börjar bli utsuddad. En tv-film kan levereras på VHS eller DVD, som ser ut som föremål, eller genom direkt TV-sändning, "video-on-demand" el dyl, som måste betraktas som tjänster.

Problemet om man vill komma vidare med frågan om makten, tekniken och kommunikationen är att makt utövas längs alla tre vägarna ovan, och dessutom både direkt och indirekt, och ofta i kombination...

Konsumtion och produktion knyts samman av *marknaden*. Men denna är svårfångad och diskussionen full av dubbla och glidande tolkningar. Särskilt viktigt är att notera att marknadsmakten alltid tycks innehålla två komponenter: dels en makt över ekonomiska resurser och köpkraft, dels en makt över sinnena, idéerna och kulturen. Hur dessa båda komponenter hänger samman utvecklas på flera intressanta sätt av författaren i denna bok, inte minst kring massmedias roll. Jag kommer därför i två avsnitt att begränsa mig till några egensinniga kommentarer kring *makten över marknaden* och *makten över sinnena*.

Makten över produktionen

Arbete mot kapital

Genom hela 1900-talet framstår spänningen mellan arbete och kapital som det starkaste mönstret i maktfrågan. Den har givit upphov till en höger-vänster-skala som fortfarande sätter grundmönstret i praktiskt taget alla öppna politiska system i vår del av världen. Makt som utgår från kapitalet ställs mot makt som utgår från arbetet. I svensk politisk tradition är det naturligt att foga till makten som medborgare, men man måste samtidigt inse att medborgarmakten och den offentliga sektorn till allra största delen (och av alla inblandade) uppfattas som korrektiv till, mäklare mellan eller förstärkare av de intressen som skapas ur motsättningen mellan kapital och arbete. Man kan här minnas både Marx' karaktäristik av staten som "kapitalets arbetsutskott" och de lika skarpa men artigare framförda att socialdemokratiska regeringar i Sverige är ett lydigt transportkompani till LO. Den bakomliggande föreställningen är att makten över produktionen och produktionsmedlen är bestämmande även för makten i samhället.

Huruvida denna dikotomi håller på att lösas upp och "produktionen" är på väg att förlora sitt primat är de två grundfrågorna i alla betraktelser över makten i det nya samhället. Några förnekar det helt: det är "samma gamla kapitalism", men med flera nya maktmedel till förfogande. Andra kastar, som jag påpekat tidigare, helt ut den gamla analysen och ersätter den med andra, ibland förbluffande konfliktbefriade, framtidsbilder. Ytterligare andra vill förflytta maktfokus från "produktion" till något annat, till exempel "kommunikation". Jag tänker nu granska några av de tunga och uppmärksammade inläggen i denna debatt. De är föga nyskapande i sin grundförståelse av makten: de utgår från produktionen. Men inom denna ram görs en rad sensationella påståenden.

Kunskapen ersätter kapitalet

Jag börjar med företagsanalytikern och "ädelkonsulten" Peter Drucker. I sin bok *Post-Capitalist Society* (Drucker 1993) argumenterar han för att kapitalet som produktionsfaktor nu får träda tillbaka för kunskapen. Samtidigt löses kategorin arbete upp, eftersom kunskap är bunden till enskilda personer, och dessas medverkan i produktionsprocessen är att ett annat slag än den (t ex enligt tayloristiska principer) styrde arbetaren i den traditionella industriproduktionen. Drucker trycker på att den nye "kunskapsarbetaren" på en viktig punkt skiljer sig från den traditionelle arbetaren. Han är inte alienerad från sitt eget arbete, utan tvärtom bär han med sig sin produktivkraft – i sitt huvud och sitt nätverk av professionella kontakter. Men på den andra centrala punkten är det ingen större skillnad. Även kunskapsarbetaren är beroende av organisationen. Utan dess marknader, teknisk och kommersiell infrastruktur o s v skulle inte heller kunskapsarbetaren kunna sälja sin arbetskraft och vinna sin försörjning. Man kan tillägga att sådana databaser, intranät och kommersiell och teknisk information som företaget förfogar över i hög grad är avgörande för kunskapsarbetarens möjlighet att fungera.

Vid sidan av denna huvudtes noterar Drucker dock att kunskapsarbetaren är mera rörlig, och att relationen mellan honom och organisationen innehåller mera av ömsesidigt beroende, än i det traditionella förhållandet mellan kapital och arbete. Han förnekar inte att det finns en grupp av mera beroende anställda, som inte har en egen kunskap som maktmedel. (I förbigående nämns att dessa kan uppskattas till en fjärdedel av arbetsstyrkan. De är endast i mindre grad industrianställda utan gäller i minst lika hög grad områden som handel, vård och administration.) Den slutsats som Drucker drar för Management:s räkning (han är trots allt framför allt konsult och rådgivare till företagsledningarna) är att utveckla en ansvarighetsetik:

The knowledge-based organization therefore requires that everyone take responsibility for that organization's objectives, contribution, and indeed, for its behavior as well. (Drucker 1993, p 108).

Detta citat skulle naturligtvis kunna läsas som en bekännelse till korporativ kollektivism eller en radikal övergång från hierarki till demokrati inom företagen. Men så är det inte tänkt. Ur sammanhanget framtonar snarare bilden av den kloke och samförståndsinriktade företagsledaren som förmår uppskatta sina kunskapsarbetares talanger och förändringsenergi. Men organisationen, d v s vad som i traditionell marxistiskt påverkad maktteori kallas produktionsmedlen eller kapitalet, förblir navet. Det är från denna som makten utgår, även om man måste vårda sina mer lätttröliga och mindre styrbara "kunskapsarbetare" med större finess än den med vilken man brukat hantera industriproletariatet.

Bakom Druckers ibland något svulstiga och konsult-moraliserande framställning ligger alltså några ganska måttfulla och kloka iakttagelser: kunskapsarbetaren har mer makt än industriproletären, företaget är mer beroende av kunskap än av fysiskt kapital och företagens relationer till sina anställda får nya, delvis omvända förtecken mot tidigare. Allmänt sett förkunnar Drucker att nya maktrelationer kräver nya sätt att uppfatta och organisera verksamhet, om dessa inte skall slitits ner av intressekonflikter. Jag följer några av dessa spår till andra författare.

Har intelligentian makt?

Att kunskapsarbetare just i kraft av sin kunskap har en maktställning är närmast en klassiker i idédebatten ända sedan "kunskap är makt" blev ett slagord. Men som vi redan sett kan detta uttolkas på många olika sätt. Två nordamerikanska ställningstaganden har intresse.

Statsvetaren Alvin Gouldner gjorde i slutet av 1970-talet att antal iakttagelser om de intellektuellas makt som förtjänar att bli ihågkomna (Gouldner 1979, se även Söderqvist 1985). Han menade att en humanistisk och teknisk intelligentsia håller på att etablera sig som dominerande klass. Detta sker, menade han, såväl i det kapitalistiska västerlandet som i det då fortfarande

kommunistiska östeuropa och Ryssland. Detta sker genom att intelligentsian i växande grad har möjlighet att sätta agendan: bestämma vad som skall räknas som giltigt och beaktansvärt. Genom sin kontroll över det kulturella kapitalet kan de som "ny klass" reservera problemformuleringsprivilegiet i samhället. Intelligentsian har, menar Gouldner, möjligheten att bestämma *vad som skall anses vara problem* värda samhällets uppmärksamhet, och *vilket slag av problem* dessa utgör. Med en Foucaultsk term: de kan bestämma och forma diskursen.

Goulders uttolkning av makt och kunskap förbiser två nästan banala faktorer. Den ena har berörts ovan: vad "debatten" handlar om spelar inte alltid så stor roll. Handlingens män och seminarierummens kvinnor har olika möjligheter att, med Webers ord, genomdriva sina intressen. Den andra är det möjligen nedslående faktum att gemensam organisering kring gemensamma mål inte är de intellektuellas starka sida; knappast i östeuropa och absolut inte i det liberala västerlandet. En professor är en som tänker annorlunda, fick jag tidigt som tänkespråk från min egen pappa Erik Ingelstam (1909-1988), professor i fysik med fysikalisk optik som specialitet. Talet om de intellektuella som en ny klass framstår i dag som lätt absurt. Däremot kan man gå Gouldner till mötes i det avseendet att diskursmakt och problemformuleringsrätt kan vara de intellektuellas bidrag till olika maktcentra i samhället. Mönstret är att de intellektuella tas i sold av olika redan mäktiga intressen. I vad mån de *dessutom* kan bidra till att göra makten mer legitim och medverka till en reflexiv och kommunikativ demokrati finns skäl att återkomma till.

Symbolanalytikerna och makten över arbetet

En besläktad tolkning, som dock tar existerande maktförhållanden med större realism, ges av professor Robert Reich, under ett par år arbetsmarknadsminister under president Carter i USA. Hans bok *The Work of Nations: preparing ourselves for 21st century capitalism* (1991) tar upp ett par olika knäckfrågor vad gäller den "moderna" ekonomins funktionssätt – visserligen från en ganska USA-präglad utsiktspunkt men är ändå av stort intresse. Produktionens rörlighet och företagens otrohet mot sina hemländer är ett tema: det som vi numera brukar kalla globalisering. Temat återkommer senare i detta avsnitt.

Ett annat av Reichs huvudbidrag är uppdelningen av de arbetande i olika kategorier. På toppen finns en kategori som han kallar för symbolanalytikerna (*symbolic analysts*). Deras särdrag är att de är synnerligen välinformerade om nationella och globala händelser. De har både formellt och informellt tillgång till fakta och prognoser från skilda områden, och de utväxlar – endast i begränsad mån hämmade av att de står i konkurrerande organisationers tjänst – information på flygplatser, vintersportorter, i nätverk, paneler och "round tables" liksom givetvis över Internet. Symbolanalytikerna har, menar Reich, en historiskt enastående maktställning inom stora organisationer (näringsliv, stater, internationella organisationer...). De kan i princip begära hur mycket betalt som helst,

eftersom deras kunskap ändå bedöms ha mångdubbelt större marknadsvärde. Eftersom de sällan behöver träffa dem vilkas liv och arbete de har makt över har de inte heller den klassiske brukspatronens reflexer mot att alltför demonstrativt leva i överflöd, i brukssamhället skulle detta kunna skapa dålig stämning bland de anställda, leda till konflikter och hämma produktionen (Vi kan erinra oss Adam Smiths gamla tes från 1776: det *allmänna ogillandet* är en nödvändig återhållande faktor mot profitintresset i kapitalistiska ekonomier.)

Det arbetande folket: makten och ansvaret

I det gamla samhället handlar makten över produktionen än mer specifikt om makten över de arbetande. De som säljer sin arbetskraft befinner sig i en objektiv konflikt med köparen: kapitalet, kapitalisten eller hans ombud. Om denna konflikt och olika aspekter på hur den kan lösas upp, hanteras eller bringas till en revolutionär upplösning har det skrivits hundratusentals böcker och uppsatser. Genomgående är emellertid frågan om att kontrollera arbetskraften. Det finns olika bud om varför kapitalet vill eller måste kontrollera de arbetande, men temat är generiskt i hela litteraturen. Det finns därför skäl att påpeka en nästan total synvända i litteraturen om arbete och produktion i "informationssamhället".

Jag börjar med den mest drastiska illustrationen. Företagsgurun Tom Peters publicerade 1992 bästsäljaren *Liberation Management* (svensk översättning, med samma titel, Svenska Dagbladets förlag 1993). *Liberation*, befrielse, visar sig i mycket stor utsträckning bestå i att företagen befriar sig från sina anställda. "Flexibla system" är nyckelordet, och detta förutsätter att företagen inte har några mer betydande fasta åtaganden mot en egen personal. I det genomgående starkt hurtiga tilltalet till "affärsmänniskor" till vilka boken riktar sig blir att de måste sprida ut det egentliga arbetet till så många som möjligt: ett av de första delkapitlen heter helt enkelt "Den anställda som företagare". I stället för relationen chef/anställd skall relationer företag/företag favoriseras. Vilka maktkonsekvenser denna förändring har berörs inte direkt. Däremot slås två andra teser fast med stor övertygelse: 1) *Liberation Management* förutsätter "strukturer för kunskapshantering": i klartext expertsystem, datorstödd samverkan, fullt utnyttjande av informationsteknologins möjligheter. 2) Tillämpning av *Liberation Management* är bra för profiten.

Det är lätt att bli upprörd över det brutala och tarvliga resonemanget i Peters' bok. Detta ligger kanske särskilt nära till hands för en medelsvensk som har lärt sig att ta den svenska modellen för full sysselsättning för given, liksom Saltsjöbadsandans samförstånd. Dessa präglade ju i många årtionden svensk politik och arbetsmarknad och lärde flera generationer att se trion SAF, LO och Regeringen som en generaliserad brukspatron: mäktig och ibland med hårda nypor men i grunden någon man kunde lita på. Men Peters är inflytelserik och boken vitt spridd. *Liberation Management* är ett allvarligt menat inlägg. Och faktiskt tas även den andra sidan av maktfrågan på ett visst allvar: "Den stora friheten i Amerika är friheten att misslyckas –

och att försöka på nytt och på nytt” citeras med gillande en företagsledare på bokens slutsidor. Detta är konsekvent, om än inte i andra avseenden etiskt beundransvärt.

Ett allvarligt försök att placera in Peters i ett sammanhang gör systemforskaren Michael Jackson (bland annat ordförande i den internationella federationen för systemforskning). Han visar på den bräckliga, eller obefintliga, vetenskapliga plattformen för långtgående rekommendationer av vad som fordras av den ”nya” företagsledningen, och hur Peters tre bästsäljande böcker har vacklat mellan oförenliga positioner, men med oförändrad tvärsäkerhet varje gång. Om *Liberation Management* säger Jackson

Demonstrating that what started as a joke should now be taken very seriously indeed (Jackson 1995 p 41).

I samband med en omsorgsfull analys av hur systemgränser bör dras och vad en ansvarig företagsledning egentligen har ansvar för, refererar Jackson hur Peters lyfter fram en av sina verkliga ”hjältedirektörer” som skar ner företagsstaben från 4000 till 200 personer. Här klassificerades 19 av 20 personer var ”onödigt bagage”. Det klargörs aldrig, menar Jackson, hur dessa 3800 personer ställde sig till att bli befriade (*liberated*).

Denna extrema vändning skulle inte försvara sin plats i denna framställning om det inte vore så att motsvarande tankar har ett mycket stort genomslag även i Europa. Sådana utvecklingsdrag som här beskrivits ges legitimitet och visst beröm i etablerad forskning. Det finns forskargrupper av betydande storlek som arbetar under motton som ”virtual organizations” eller t o m ”imaginary organizations”. Sådana grupper har publicerat en mängd berömmade studier av företag som gått ett bra stycke i den av t ex Peters angivna riktningen: stor omsättning, god lönsamhet, nästan ingen personal. Jackson påvisar dock att sådana företagsfilosofier inte kan hämta legitimitet varken ur etablerad vetenskap eller ur den egna traditionen, utan från en fritt kringflytande konsultkultur. Visserligen är dessa *fads* kortvariga, men det är ändå bra att känna till dem, dels därför att de så nära anknyter till språkbruk och retorik som kunskapssamhälle och informationsteknik, dels för att de faktiskt signalerar en mycket stor förändring i synen på makten över produktionen, och på vilka intressen som styr eller har anspråk på att styra förhållandena i arbetslivet.

Globaliseringen och det lätttrörliga kapitalet

Ett tyngre dokumenterat och mer observerat utslag av ungefär samma sak som just diskuterats är den förskjutning som går under rubriken *globalisering*. En slagkraftigt utmejslad hotbild presenteras i de tyska journalisterna Hans-Peter Martins och Harald Schumanns *Globaliseringsfällan* (Martin och Schumann 1997), som blivit en bestseller i flera europeiska länder. Underrubriken är ”Angreppet på demokrati och välfärd”.

Det finns tre huvudteman av varning och kritik:

- den internationella finansekonomins extrema lättrörlighet, omfattning och instabilitet
- den kombinerade inverkan av teknisk utveckling och (lågloöne-) globalisering på sysselsättning och lönebildning. Vi är enligt författarna på väg mot ett 20:80-samhälle
- den internationella kapitalismens utomordentliga möjligheter att sätta politiken och demokratin ur spel, och de europeiska politikernas och eurokraternas handfallenhet och oförmåga att bjuda motstånd.

En starkt internationaliserad handel med finansiella instrument har gjorts möjlig av de blixtsnabba elektroniska kommunikationerna. Oberoende fackekonomier har påvisat att den helt fria rörligheten inte är ekonomiskt sund. Utan några motkrafter kommer denna "vinstjakt med ljusets hastighet" att med nästan 100 % säkerhet leda till en global ekonomisk krasch inom några år.

Martin och Schumann pekar på hur den sedan mer än 30 år starka tendensen att rationalisera bort industriarbeten förstärks och dramatiseras genom möjligheten att i den globala ekonomin flytta jobb till det ställe i världen där arbetskostnaderna är lägst. "Det är först den globala insnärjningen som ger det teknologiska framåtskridandet den genomslagskraft som idag marginaliserar miljoner människor." Med exempel från bland annat nordamerikanska jätteföretag pekar de mot 20:80-samhället. Endast var femte medborgare kommer att vara fast anställd och väl avlönad. Alla övriga kommer att få vidkännas lönesänkningar, nöja sig med korttidsanställningar och en urholkad grundtrygghet. I samtliga länder kan huvuddelen av befolkningarna räkna med ett drastiskt försämrat förhandlingsläge på arbetsmarknaden.

Kapitalet överger staten?

Alla regeringar har, mer eller mindre godvilligt, tagit på sig ett ansvar för sysselsättningen. För att klara detta och andra åtaganden är de beroende av företag och deras anställda betalar skatt. I den globaliserade ekonomin ger detta i synnerhet de stora företagen en enorm förhandlingsfördel inför regeringarna. Dessa går med på praktiskt taget vad som helst för att behålla jobb. De eroderande statsfinanserna är i stort sett en konsekvens av arbetskrisen. Det framgår också av boken att regeringarna av naturliga skäl inte är särskilt ivriga att annonsera denna sin eftergivenhet. Det ekonomiska "fjäsket" inför företagen förses i stället med konstgjorda och delvis osanna motiveringar – som att välfärdsutgifterna skulle vuxit till övermäktiga nivåer.

Det finns en stor debattlitteratur med motsatt tendens mot den som representeras av Martin och Schumann (för översikter se SOU 1999:83). Den driver två huvudteser: för det första är några av de trender som globaliseringsalarmisterna grundar sina teser på överdrivna, och för det

andra är huvudtendenserna i grunden gynnsamma. Globaliseringen är välkommen. Man välkomnar att de demokratiskt valda regeringarna i Europa förlorar sitt inflytande över företagen och ekonomin; ett inflytande som de aldrig borde haft. Där Martin och Schumann använder uttryck som "utpressning mot nationella regeringar" skriver t ex *The Economist* (Timbro 1998) att utvecklingen "utmanar" regeringarna och att de "inte kan stoppa" den. Innebörden är stora drag densamma.

Det överrörliga finanskapitalet och den av teknik och globalisering skapade arbetsbristen kommer att försvaga regeringarna och göra dem oförmögna att utföra även de reparationsuppgifter som "krisen" kräver. Inte heller kommer de med politikens hjälp kunna flytta fram några positioner i riktning mot det goda samhället. Den demokratiska politiken har kraftigt tappat mark. Några industriledare ser problemet. De hänvisar inte till politiken, men vill ta eget ansvar. Så har säger en svensk och internationell industriledare:

Om inte företagen tar sig an arbetslösheten och fattigdomen, kommer spänningarna mellan kapitalägare och fattiga att leda till en märkbar ökning av våld och terrorism (Percy Barnevik, ABB, citerad i Martin och Schumann 1997, sid 277).

Den demokratiska utmaningen

Många av dem som ser med bekymmer på globaliseringen vänder på argumenteringen och frågar om (europeisk) politik *behöver* vara så maktlös som den faktiskt är. Martin och Schumann pekar på den europeiska unionen som det bästa hoppet för en motkraft. Endast ett *enigt* och *demokratiserat* Europa skulle kunna bjuda det motstånd som enskilda regeringar inte klarat av.

En besläktad, "måttfull aktivism" uttrycks av de brittiska forskarna Hirst och Thompson (1998) De hävdar dock att än mer långtgående villkor måste vara uppfyllda för att det demokratiska återtagandet skall bli möjligt, eftersom "ambition och målsättning vad gäller ekonomisk styrning för närvarande begränsas av stormakternas skilda intressen och förhärskande ekonomiska doktriner inom ländernas inhemska eliter." Det är bara samfällt agerande från Europa, USA och Japan som kan återge politiken den kontrollerande och modererande roll som den, enligt dessa författare, borde ha.

Hur realistiskt är då detta? Kommer inhemska eliter i att överge "förhärskande ekonomiska doktriner"? Och även om så skulle vara, hur skall misstroga väljarkårer bli övertygade om att de bör lämna ifrån sig befogenheter till ett enigare Europa eller till de ekonomiska stormakterna? Hur kan människorna avgöra om dessa tillsammans kommer att verka för "kontroll och sociala förbättringar" – snarare än att ännu snabbare och effektivare servera det internationella kapitalet de lösningar som detta kapital säger sig behöva?

Finns hopp för en kommunikativ demokrati?

De utvecklingsdrag i det post-industriella samhället som redovisats i det här kapitlet väcker inte i första hand hopp: varken om en på kunskaper baserad kommunikativ demokrati eller om en vital seminariekultur som demokratins hörnpelare. Det demokratiska underskottet har redan satt djupa spår. Men vilka möjligheter finns det?

Jag tar de negativa dragen först. De oroliga och drabbade finns på andra ställen och är upptagna av andra samtal än de symbolanalytiker och andra eliter som anför globaliseringen och tjänar på den. Det finns inga tydliga arenor för samtal och det är mycket oklart vilka som kan eller bör samtala med varandra.

Ett problem är alltså hur de medborgare som, med rätt eller orätt, anser sig förfördelade och reducerade till underklass, skall organisera sig. Finns det förutsättningar för en meta-facklig aktion med tydliga mål? Kan ur den till synes skakiga koalitionen av franska bondeintressen, underbetalda sömmerskor i tredje världens "fria industrizoner" och *reclaim-the-streets*-ungdomar från norra Europa bildas en kraftfull och ansvarig samtalspartner? Frågan diskuteras insiktfullt av Petter Larsson (2001). Den är också en huvudpunkt i bl a den osannolikt framgångsrika boken *No Logo* (Klein 2000). De senare årens aktioner vid Världsbankens och WTO:s möten har analyserats med denna bakgrund: finns det i förlängningen en social rörelse som kan företräda opposition och undertryckta grupper i förhållande till den globaliserade världshandeln?

Nästa problem gäller hur och var kommunikation för identifiering av gemensamma intressen och utarbetandet av *win-win*-strategier skall äga rum. Försök har gjorts. Så skulle t ex i förberedelserna för EU-toppmötet i Göteborg 2001 ingå seminarier, möten, utfrågningar. Uppenbart låg bakom detta en dröm om kommunikativ demokrati (eller den svenska varianten studiecirkeldemokrati) men lika uppenbart är att arrangemanget blev marginellt och inte tog hänsyn till kommunikativa och maktmässiga realiteter. Det demokratiska underskottet manifesterades som gatsten och batonger och fick sin bekräftelse i domstolar och massmedier.

Problemet – som vi kan kalla globalisering eller något annat – är i hög grad förbundet med kommunikationsteknikens och "informationssamhällets" genomslag. *Lösningen* väntar vi fortfarande på. Den skall inte i första hand sökas i smarta tekniklösningar utan i det kunskapsbaserade samtalet, genom vilket förtroende kan byggas.

Finns det då inget ljus i slutet av tunneln? Percy Barnevik citerades ovan. Hur djupt den *ansvaretik* som han formulerar omfattas av de internationella eliterna är svårt att bedöma. Eliterna har, till skillnad från de "drabbade" varit duktiga på att skapa samtalsarenor: det finns gott om "business forum" och liknande mötesplatser för kommersiella eliter med handplockade politiker och/eller intellektuella. Arthur Koestlers drabbande skildring av "branschen" i *The Call Girls* (1977) har av allt att döma inte hejdat

utbredningen av denna speciella "seminariekultur". Det finns skäl att tro att inom dessa inte bara finns utrymme för den ohindrade marknadens och de snabba klippens logik. Percy Barnevik får visserligen en särskild tillägnan ("han som avskyr byråkrati") på första sidan av Tom Peters' *Liberation Management*. Trots detta måste dessa herrar ses som motpoler. Här står är "befrielsens" logik mot ansvarets; den förkunnelse som smeker det rått trendiga egenintresset medhårs utmanas av eftertanke och långsiktigt ansvar för vad man håller på med.

Makten över marknaden

Marknaden och marknaderna

I det förra avsnittet lade jag tyngdpunkten på produktion och arbete. Men gränsen är inte lätt att dra mellan produktion och marknad. Många skulle hävda att globaliseringen av produktionen och globaliseringen av konsumtionen är resultat av samma påverkansfaktorer och betingar varandra. Båda är, på likartat sätt, beroende av den informations- och kommunikationstekniska utvecklingen.

Jag har redan argumenterat för att makt över marknaden och makt över kommunikationen hänger nära samman. Marknaden är dock ett konstigt djur med många huvuden. Det är inte särskilt befrämjande för en saklig seminariekultur att i ett enda begrepp – marknaden – bunta ihop aktiebörsen, valutahandeln, Nike:s och McDonald:s globala marknadsföring och mobiloperatörernas prissättning och till slut det lilla snabbköpet nere på hörnet, där man kan hitta fem sorters filmjolk och nio tandkrämsmärken. Varje marknad har sina särdrag, och vad som förenar dem som sociala praktiker tycks mig vara betydligt mindre än vad som skiljer.

I enklare politisk agitation får *marknaden* ofta stå som synonym med hela det kapitalistiska systemet: en i sanning bred måltavla, men paradoxalt nog också lättförsvaret. I botten på idén om marknaden och makten över denna ligger föreställningen att det gäller ett spel mellan producenter och konsumenter. En värdeposition i debatten om marknaden är att "konsumenten är kung" medan den motsatta innebär att konsumenten är i totalt underläge och helt utlämnad till marknadsföring, hårdansering och sociala tryck. I verkligheten stäs här empiriska frågor som i kommunikationssamhället har många intressanta svar.

Det är värt att notera att själva hjärtat (eller centralenheten!) i varje marknad är en serie kommunikationshandlingar: information, bedömning och beslut. Jag skall inte ge mig in på alla de frågor som kan ställas kring "marknaden" och delmarknader i det nya samhället. Däremot vill jag skapa tvivel på att marknaden eller marknaderna spelar en så avgörande roll i skapandet av nya maktförhållanden som debatten – antingen den bekänner sig till marknaden eller fördömer den – vill göra gällande.

Marknadsekonomi eller systemkapitalism?

En stark tendens i samhällsdebatten sedan ett 20-tal år har varit att skapa ökat utrymme för *marknaden*, genom att tränga tillbaka staten och politiken. Huvudargumentet är att ekonomin klarar sig bäst med så lite regleringar som möjligt; konsumenterna kontrollerar den ju genom sina val på marknaden. Man kan hävda att det är mera demokratiskt att människor väljer själva på marknaden än att de utsätts för förmynderskap från politiker.

Halten i dessa argument kan diskuteras. Min poäng är en annan, nämligen att vi riskerar att acceptera en alltför konventionell och tillrättalagd bild av ekonomin. Missvisningen gäller inte främst ting av sekundär betydelse, utan dess mest primära begrepp, marknaden själv. Den demokratiska kommunikationen riskerar därför att snedvridas.

Jag hävdar att den moderna kapitalismen i huvudsak har prägel av ett sammanvävt *system*, inflätat också med statliga och överstatliga organ. Den har alltså inte särdeles stora likheter med läroböckernas idealbild av en marknadskapitalism. Mötena mellan ekonomi och demokrati äger inte (primärt) rum vid gränsen mellan stat och marknad (med civilsamhället eller den informella sektorn som en tredje möjlig part). Den gäller i stället *systemkapitalismens* centrum och dess periferi, förhållandet mellan de sammanhållna (oftast mångnationella) teknisk-ekonomiska komplexen och "de många människorna".

USA:s president Eisenhower varnade vid sin avgång 1961 för det "militär-industriella komplexet" och att den ökande sammanväxningen av militära, tekniska, industriella och politiska intressen skulle leda till att hela försvarssektorn skulle bli omöjlig att styra med demokratiska medel. Idealt sett är det ju staten eller "skattebetalarna" som är rustningsindustrins marknad. Den gamle generalens varning har visat sig befogad. Många forskare och samhällsdebattörer har iakttagit och beskrivit likartade "komplexbildningar" inom områden som bilar, sjukvård/läkemedel, informationsteknologi, olja, elektricitet, "big science", flyg... Nationalekonomen, diplomaten mm J K Galbraith talar om "teknostrukturen" (Galbraith 1968). Globalt utsträckta nät för data- och telekommunikation underlättar sammanhållningen inom systemen och kontrollen av dem.

Den norska maktutredningen (som genomfördes under 1970-talets senare år) pekade på förekomsten av s k järntrianglar, hårt sammanhållna allianser mellan politiker, industri och intressegrupper, inom områden som sjukvård, försvar och energi, som centrala element i samhällets maktstruktur. Detta medförde, enligt samma utredning, att en "förhandlingsekonomi" växte fram, snarare än en marknadsekonomi. En järntriangel stänger effektivt ute all verklig kommunikation rörande sitt inre liv.

Dessa något fragmentariska iakttagelser bekräftar bilden av en *systemkapitalism*. Denna har som sagt inte mycket gemensamt med

läroböckernas idealbild av en *marknadsekonomi* vilken ju skall karaktäriseras av: fri etableringsrätt, fri prissättning, konkurrens och ”konsumenten som kung”. Den svenska bankkrisen för ett par år sedan framträder med all önskvärd tydlighet som en systemkris, inte en marknadskris. Så sammanvuxna är bankerna med industri, riksbank, stat, försäkringsbolag och hushåll att ett falissemang framstår som helt omöjligt. Ett gapande hål mitt inne i ett system – lika otänkbart som att rycka ut en liten svart låda inne i TV:n och vänta sig att den skall läka sig själv.

System: centrum och periferi

Viktigare för framtiden är emellertid att notera att systemkapitalismen också är det dominerande internationella mönstret. ”Marknad” finns där och spelar roll, men det överväldigande intrycket både från facklitteraturen och kvalificerad debatt är att systemkaraktären – sampelet med andra aktörer i systemen – är betydligt mer framträdande än marknadskaraktären – samspelet med brukare och kunder. I telecomindustrin råder förvisso hård konkurrens på marknaden. Men samtliga aktörer på denna marknad (t ex Ericsson och Nokia) har gemensamma intressen i den meningen att utbyggnad av 3G-nät, den allmänna konjunkturen, diverse avgifts- och standardsystem gynnar alla (eller ingen) ungefär lika mycket. Systemsambanden sidledes, även till staterna, förefaller minst lika starka som marknadsrelationerna till de miljontals kunderna.

I en stor litteratur om *innovationssystem* framgår utomordentligt klart att sammanknytning av statligt finansierad forskning, EU-initiativ, stora företag och i viss utsträckning små högtekniska företag i dag utgör det mönster som bedöms som mest lovande för den industriella förnyelsen (se t ex Edqvist 1998). Studier av *forskningssystemet* i väst-europa visar att nya mönster av sammanväxning och nätverksbyggande blir allt vanligare (se t ex Gibbons m fl 1994). Statliga och privata finansiärer, universitet och forskningsinstitut, små och stora industriföretag, konsulter och uppfinnare bildar varierade nätverk för produktion av ny kunskap med sikte på nya produkter: varor och tjänster. Detta reser många svåra frågor, även av normativ natur. Oomstritt är dock att ett systembyggande, i vilket kapitalistiska företag är centrala aktörer, är helt fundamentalt i näringslivsstrukturen i ”kunskapssamhället”.

Den moderna kapitalismens systemkaraktär och nätverksstruktur har kommit att uppfattas i grunden självklara. Detta står inte i motsats till marknadsekonomi i konsumentledet: konkurrens i de yttersta kapillärerna av systemen utgör inte något hot mot systemen, utan snarast en faktor som stimulerar deras expansion.

Blandekonomin som kommunikation

Vi har förvisso inte haft en renodlat kapitalistisk ekonomi i Sverige, utan den brukar beskrivas som en ”blandekonomi”. Utan att förgripa sig alltför mycket på termen kan man nog karaktärisera denna aspekt av den svenska

modellen som en form av kommunikativ demokrati. Stor bredd i styrelserepresentation, diverse råd (för att främja export, teknikutveckling mm), statliga utredningar, kontrollorgan, högre utbildning och forskning — allt detta har inneburit en insyn i systemkapitalismen och viss demokratisk diskussion om dess utveckling. Samtidigt kan hävdas att statens omfattande deltagande i massor av sammanhang har inneburit en överbelastning på den politiska apparaten, vilket knappast bidragit till den kommunikativa blandekonomin hälsa och välgång.

Den svenska traditionen för mötet mellan ekonomi och demokrati har inneburit att det lirkats in lite mer av demokratiskt och fackligt inflytande i systemkapitalismens ordningar. Denna dialog med systemkapitalismen har utgjort baslinjen i mötena mellan politik och ekonomi i Sverige, långt viktigare och mer framgångsrika än några fåtaliga försök att tämja "marknaden". Föreställningen om den fungerande och "rättvisa" marknaden står i själva verket i motsättning till systemkapitalismen. (Några envisa konservativa, som Margaret Thatcher, har försökt "bryta tillbaka". De har nått endast begränsad framgång.) Nu föregår ett systemskifte inom systemkapitalismen. På den svenska scenen förändras bilden på så sätt att där det tidigare suttit riksdagsmän, ombudsmän och regionala representanter skall det nu bara finnas "experter". Det innebär i varje fall i en dimension ett uttag ur den svenska samförståndstraditionen. I stället för att bryta ner systemkapitalismen stärker man den, och sluter den samtidigt för kritik.

Samtidigt har en lång rad forskare ondgjort sig över "social ingenjörskonst", och därigenom aktivt bidragit till en utfasning av politiken – vilket möjligen inte var avsikten (Hirdman xxx, se även Ingelstam 1997 sid yy).

Den huvudtendens som kan iakttas här innebär alltså inte ett närmande till det förtroendeskapande samtalet och en kommunikativ demokrati. Mycket tyder dock på att kommunikationerna eliterna emellan är väl utbyggd. Det som i facklitteraturen kallas *marknadskommunikation* är väsentligen tänkt som en enkelriktad kommunikation: från producenter till potentiella konsumenter, eller från systemets centrum till dess periferi. En kollektiv konsumentrörelse som skulle ändra på de kommunikativa maktförhållandena har aldrig vuxit fram i Sverige. De statliga organ som, (efter den heroiska tid då kvinnorna sökte ta makten över sin egen teknik, se Hagberg 1986, Åkerman 1983) inrättades till konsumenternas försvar har haft sin betydelse i att mana till bästa köp, inte att på allvar skifta maktförhållandena eller kunskapsläget på marknaden.

Sålunda kan man med utgångspunkt i *marknaden* tala om stora och ouppfyllda behov av kommunikativ demokrati. Vägen är lång till en samtalskultur där allas röst och allas intressen väger ungefär lika tungt.

Makten över sinnen

Ägande ger kontroll?

När "informationssamhället" började pocka på uppmärksamhet och analys grep många efter en maktanalys som låg marxismens nära. Kontrollen över *produktionsmedlen* hade inneburit makt över människornas kroppar. På ett likartat sätt skulle kontrollen över *kommunikationsmedlen* innebära kontroll över deras sinnen. Ägandet av kommunikationsteknik i stor skala skulle innebära möjligheten att, likaledes i stor skala, kontrollera hur människorna kände och tänkte.

Mycket av det som framförs i den här boken ger stöd för den tesen, särskilt i förbindelse med 'media'. Men liksom andra teser med generella anspråk uppvisar den intressanta variationer och undantag. Jag begränsar mig till två iakttagelser. Båda är avsedda att skapa tvekan om makt-och-kontroll-tesens allmängiltighet.

Mediamoguler är olika

Tankarna kring ägande och kontroll leder inte bara till (mass-)media, utan än mer till medias ägare och allra mest till utagerande och provokativa ägare: mediamogulerna. I en noggrann studie av Jan H Stenbeck, den svensk-engelsk-amerikanske mediamogulen, observerar tekniksystemforskaren Lena Ewertsson en viktig skillnad mellan Stenbeck och hans än mer kända internationella mogul-kollegor Rupert Murdoch och Silvio Berlusconi (Ewertsson 2001, sid 93 ff). Stenbeck visade förvisso makthunger och skaffade sig makt inom mediaområdet. Han balanserade precis på kanten av lagstiftning och allmän anständighet, med ett par mycket medvetna övertramp, vilket väl tjänade hans sak: han avsåg att bryta ner det statliga monopolet och öppna Sverige för kommersiell TV. Han använde sin makt för att – inte minst i egna media – propagera för denna linje.

Men där gick gränsen. Stenbeck brukade inte sin mediamakt för att propagera för andra åsikter eller politiska hållningar. Man kan säga att han, när kontrollen väl var vunnen, snarare agerade som en klassisk kapitalist. Profiten (på relativt lång sikt) styrde mycket av Stenbeck-imperiets agerande, men det fanns hos honom också en uppenbar fascination knuten till teknik, juridik och organisation just inom mediabranschen. Här skiljer sig Stenbeck markant från Murdoch och Berlusconi: båda dessa herrar använder sina medier för en innehållslig offensiv med politiska förtecken. I Berlusconis fall ställdes ju hans media direkt i tjänst för hans kampanj för regeringsmakten i Italien. Stenbecks egen tes är helt konsekvent: "teknik vinner över politik". Han säger inte, och menar inte, att "tekniken vinner den politiska striden".

Av detta kan man lära sig att makt över teknik kan utnyttjas på olika sätt. Mediaforskare tar med all rätt fasta på makten över sinnen. En teknikforskare kan leta efter andra saker, och i fallet Stenbeck får hon helt

klart bättre ledning av t ex Thomas P Hughes och teorin för stora tekniska system (Hughes 1983) än av Marshall McLuhan eller Pierre Bourdieu.

Mera information – mindre kunskap?

En del av den retorik som berördes i början av uppsatsen innebär att försöka identifiera *information* med *kunskap*. Denna identifikation kan ifrågasättas på allmänt humanistiska grunder. Men den har också en empirisk sida. Även om man accepterar att information inte är detsamma som kunskap, så gäller väl ändå att mera information bör leda till att kunskapsläget förbättras?

Att kunskapen uppträder allt mer fragmentiserad i den akademiska världen, men inte bara där, är ofta omvitnat. Likaså känner vi igen fenomenet ”snuttifiering” från nyhetsförmedlingen – men också på många andra områden. Vad som mindre ofta observeras är att båda dessa fenomen måste förstås som i huvudsak rationella strategier för att klara av ett allt hetare informationsklimat. Under inflytande av en kraftfullare teknik präglas det av överutbud; informationsstress och (verklig eller inbillad) tidsbrist sätter villkoren i mottagarsituationen.

Det är rationellt att söka avgränsa ett vetenskapligt område så att den enskilde forskaren eller gruppen åtminstone behärskar detta. Att vara verksam inom ”fysik” säger i dag inte mycket: för publicering och meritering måste man skära ut ett hanterligt delområde, som ”fasta tillståndets fysik, särskilt halvledare” eller ”tunnskiktets fysik”. Strategin att skapa allt mindre deldiscipliner är alltså rationell både som defensiv (man kan inte forska på allt) och offensiv (man kan befinna sig på *någon* forskningsfront) strategi. Men den är inte befrämjande för att finna lösningar på nya problem, som inte kan förväntas respektera disciplingränserna. Och det vetenskapliga samtalet, seminariekulturen, förlorar i bredd och överblick. Det som är rationellt på en nivå – forskarens eller forskargruppens – framstår som irrationellt och kontraproduktivt på en annan nivå – ”akademins”.

Jag behöver knappast påpeka att ungefär samma fragmentiseringsproblem dyker upp i livet utanför akademien. Specialister på olika saker har svårt att nå fram till varandra. Även politiker, som förmodas företräda ett brett medborgarintresse, trycks tidigt in i en nisch – som ”utbildningspolitik, särskilt konstnärliga utbildningar”. Att överblick och kringssyn går förlorad innebär åtminstone två saker. Dels försvåras den kommunikativa demokratis vardagsarbete: seminarielika överläggningar om Viktiga Frågor. Dels skapas utrymme för allsköns charlataner och trendnissar, vilka under (ibland) vetenskaplig täckmantel erbjuder den helhetssyn som faktiskt behövs – som komplement till och bot mot fragmentiseringen.

TV-journalister, lärare, reklamfolk, predikanter och tidskriftsredaktörer har det gemensamt att de vet om att deras respektive budskap har att konkurrera med många andras. Det är därför rationellt att spetsa till och koncentrera, för att vinna mottagarens uppmärksamhet åtminstone under

en kort tid. Det resulterande snuttifierade informationsklimatet är däremot inte rationellt, ur den synvinkeln att det skulle vara befrämjande för verklig kunskapsbildning och kritisk reflexion (Ingelstam 1988, Ingelstam och Stureson red 1993, Göransson 2002). Alla informationsarbetare sliter med frågan, men den kollektiva rationaliteten har få beskyddare och mäktiga fiender.

En öppen fråga bör ställas till slut: i vilken grad kan fragmentisering och snuttifiering sägas fungera som uttrycklig och avsiktlig maktutövning? Inom en organisation är det inte ovanligt t ex att en övernitisk chef bestraffas av sin personal med informationsöverflöd och åtföljande handlingsförlamning. Men det förefaller mindre säkert och tydligt att överflödet av trivialinformation, slagord och isolerade upplysningar skulle böttna i någon medveten strävan att förvirra och handlingsförlama allmänheten. Eller ingår detta trots allt i en medveten strävan att, som det en gång hette om den kolorerade veckopressen, "fördumma arbetarklassen"?

En inte helt orättvis betraktelse?

Den förhoppning om den kommunikativa demokratin som finns som grundton i redaktörernas programförklaring för denna bok har inte fått särskilt mycket stöd i den här uppsatsen. Urvalet av frågeställningar har i stället dragit uppmärksamheten till informationsklyftor, bristande kommunikation, avsiktligt och oavsiktligt maktmissbruk. Det ber jag inte om ursäkt för.

Det vore emellertid dumt att inte avslutningsvis notera att den kommunikationstekniska utvecklingen gjort – och säkert kommer att göra – demokratin stora tjänster genom att underlätta kommunikation. Folkrörelser och demokratiska associationer – kort sagt, det civila samhället – var inte först med att nyttja mail och andra internet-tjänster, men börjar nu ta dem i bruk på sina egna villkor. Det förefaller som om elektronisk kommunikation i allmänhet gynnar och stöder personlig kommunikation och fysiska möten. Farhågorna att de skulle ersätta dem har, än så länge, inte besannats.

Den negativa bilden av ett globaliserat kapital som utövar makt utan hänsyn till politik eller anställda bör också kompletteras. Motkrafterna kommer ett gott stycke efter, men de kommer. Även dessa drar nytta av kommunikationsmedlens tillgänglighet och flexibilitet. Anti-globaliseringsrörelsen arbetar med snabb information på nätet och via mail. Demonstrationer samordnas elektroniskt. Amnesty och andra försvarare av människans rätt kan agera snabbare och effektivare än förr.

Den kvalificerade kritiska debatten om de stora frågorna i vår värld kommer inte långt efter etablissemangen i tempo och räckvidd: Frankrikes Pierre Bourdieu, USA:s Noam Chomsky och Sydafrikas Desmond Tutu har varit globala aktörer, och fått omedelbart genomslag i debatt och aktioner i stora delar av världen. Denna samvetenas globalisering kommer med all sannolikhet att förstärkas.

Mitt angreppssätt har varit att betona att den kommunikativa demokratin har ett problematiskt *innehåll*, och att detta innehåll till stora delar rör de klassiska frågorna om makt över produktion, materiella livsbetingelser och pengar. Makten över kommunikationen spelar, ur det perspektivet, en växande roll men utgör endast i undantagsfall den avgörande maktfaktorn. Det bör vid det här laget stå helt klart för läsaren att jag ställt mig i en *modern* debattposition, snarare än en postmodern eller dissensuspräglad. Grunden för en sådan ställning är kompromisslöst hoppfull: det förnuftiga samtalet byggt på tilltron till människan med hennes förnuft och medkänsla är det enda vi har. Men det räcker gott.

Referenser

- Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society. A venture into social forecasting*. New York
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction. A social critique of the judgement of taste* (fr. orig 1977). London, Routledge and Kegan Paul
- Drucker, Peter F (1993): *Post-Capitalist Society*. Harper Business, New York
- Edqvist, Charles, coordinator (1998): *Innovation Systems and European Integration*. Slutrapport från ISE-projektet. Linköping och Bryssel (finns på CD-ROM), Linköpings universitet, Linköping
- Etzioni, Amitai (1993): *The Spirit of Community. Rights, Responsibilities, and the Communitarian Agenda*. Crown Publishers, New York
- Galbraith, John Kenneth (1968): *Den nya industristaten*. Stockholm,
- Gibbons, Michael m fl (1994): *The new production of knowledge : the dynamics of science and research in contemporary societies*. Sage, London
- Göransson, Bengt (2002): "Den förädlade flannellografen". I Lennart Sturesson m fl red (2002): *Spänningsfält*. Carlssons Bokförlag, Stockholm
- Hagberg, Jan-Erik (1986): *Tekniken i kvinnornas händer. Hushållsarbete och hushållsteknik under tju- och trettitalen*. Diss, tema T, Linköpings universitet
- Hirst, Paul och Thompson, Grahame (1998): *Myten om den globala ekonomin*. Atlas, Stockholm
- Hughes, Thomas P (1983): *Networks of Power. Electrification in Western Society 1880-1930*. Baltimore, Johns Hopkins University Press
- Ingelstam, Lars & Sturesson, Lennart, red (1993): *Brus över landet* Carlssons Bokförlag, Stockholm
- Ingelstam, Lars (1988): *Snuttifiering – helhetssyn – förståelse*. Studentlitteratur, Lund.
- Ingelstam, Lars (1997): *Ekonomi för en ny tid*. Carlssons Bokförlag, Stockholm (1:a tryckning 1995)
- Jackson, Michael (1995): "Beyond the Fads: Systems Thinking for Managers." *Systems Research* Vol 12, No 1 pp 25-42

- Jacobsson, Kerstin (1997): *Så gott som demokrati. Om demokratifrågan i EU-debatten*. Boréa, Umeå
- Johansson, M, Nissen, J, Sturesson, L (1998): "IT-ism". *Informationsteknologin som vision och verklighet*. (Telematik 2001) Teldok, Stockholm
- Johansson, Magnus (1997): *Smart, fast and beautiful. On rhetoric of technology and computing discourse i Sweden 1955-1995*. Diss, tema T, Linköpings universitet
- Klein, Naomi (2000): *No Logo*. London, Flamingo/HarperCollinsPublishers
- Koestler, Arthur (1970): *The call-girls : A tragi-comedy with prologue and epilogue*. London
- Laginder, Ann-Marie (1989): *Framtidsbilder i offentligt utredande. Teknik, utbildning och samhällsutveckling*. Diss, tema T, Linköpings universitet
- Larsson, Petter (2001): *Proteststormen. Seattle, Prag och revolten mot en orättvis världsordning*. Stockholm, Atlas
- Martin, Hans-Peter och Schumann, Harald: *Globaliseringsfällan. Angreppet på demokrati och välfärd*. Symposium, Stockholm/Stehag 1997
- Peters, Tom (1993): *Liberation Management. Steg 2. Bygg upp flexibla system* (eng. orig 1992)
- Petersson, Olof (1993): *Makt. En sammanfattning av maktutredningen*. Stockholm, Publica
- Poster, M (1984): *Foucault, Marxism and History: Mode of Production versus Mode of Information*. Cambridge, Polity Press
- Reich, Robert (1992): *The Work of Nations. Preparing ourselves for 21st century capitalism*. New York, Vintage Books
- Smith, Adam (1776/1973): *The Wealth of Nations*. Penguin Books Ltd, Suffolk (1776)
- SOU 1999:83 *Globalisering*. Forskarvolym IX inom Demokratiutredningen.
- Söderqvist, Thomas (1985): "Vänstern, informationssamhället och den nya klassen." **1989** nr 1, Frihets förlag, Stockholm
- Söderqvist, Thomas (1988): *Kunskapens samhälle*. Arbetsnotat 42, tema T, Linköpings universitet
- Tengström, Emin (1987): *Myten om informationssamhället – ett humanistiskt inlägg i framtidsdebatten*. Stockholm, Rabén & Sjögren
- Timbro (1998) *Fakta och myter om globaliseringen*. En artikelserie ur The Economist. Med förord av Anders Åslund. Timbro, Stockholm
- von Wright, Georg Henrik (1989): *Vetenskapen och förnuftet*. Bonniers, Stockholm
- Åkerman, Brita (1983): *Den okända vardagen – om arbetet i hemmen*. Stockholm, Akademilitteratur